

„Mit mondasz mindezekre te vallást tsúfoló!” Id. Ercsei Dániel (1744–1809) és a hitvédő irodalom¹

Hegyi Ádám

A Magyar Tudományos Akadémia Bolyai Ösztöndíjának keretében 2012 szeptemberétől egy hároméves kutatásra kaptam támogatást *A nyomtatott könyvekhez való hozzáférés lehetőségei: egyházvédő és vallásellenes nyomtatványok elterjedése a Békés-Bánáti Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között* címmel. A következőkben röviden szeretném ismertetni, miért érdekes választott témám.

Keserű Bálint, majd Monok István vezetésével 30 éve folynak Szegeden olvasmánytörténeti kutatások, amelynek során a Kárpát-medence kora újkori olvasmányműveltségét próbálják meg rekonstruálni. A források sajátosságai miatt ez a kutatócsoport az 1750 utáni idősakkal csak kivételes esetben foglalkozik.² A 18. század második felében bekövetkezett változások több kutató érdeklődését is felkeltették, de elemzéseik a források nagy száma miatt csak részterületeket érintettek.³

A Békés-Bánáti Református Egyházmegye területén kevesebb, mint 30 önálló gyülekezet működött az 1781 és 1821 közötti években, amely lehetővé teszi, hogy néhány éven belül releváns kutatási eredményeket lehessen publikálni. A türelmi rendelet (1781) és az egyházmegye területének megváltoztatása (1821) közötti időszakban sok kérdés foglalkoztatta az itteni kálvinista értelmiséget. A jól képzett egyháztagek gondolkodásában a vallási tolerancia és a felekezeti uniója rendszeres téma volt, miközben fel kellett venniük a harcot az ateizmus filozófiájával is. A vizsgált korszakban Szentesen szolgáló prédikátor, Kis Bálint egyháztörténeti munkájában egyértelműen utal erre a problémára, amikor arról ír, hogy 1811-ben az egyházmegyében szükséges volt a lelkészek olvasmányait ellenőrizni:

„Parancsolja a superintendens az espereseknek, hogy visitatio alkalmatosságával tudakozzák meg a prédikátorokat, minémű tudományban találtak hivatalos foglalatosságaik mellett gyönyörűséget, micsoda könyveket olvastak, s miket jegyzettek ki azokból.”⁴

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² MONOK ISTVÁN: A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről. Részmerleg egy hosszú alap kutatás eredményeiről. In: „Apró cseppekből lesz a zápor” Bakonyi Géza emlékkönyv. Szerk.: Hegyi Ádám – Simon Melinda. Szeged, 2008. (Habent sua fata libelli, 4.) 23-44. p.

³ A téma historiográfiáját összefoglalta: GRANASZTÓI OLGA: Olvasótól – olvasóig. Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseire. In: *Korall*, 2011. 43. sz. 5-24. p.

⁴ KIS BÁLINT: A Békés-Bánáti Református Egyházmegye története. (1836) Közread.: Gilicze László – Kormos László. Békéscsaba – Szeged, 1992. (Dél-alföldi évszázadok) 156. p.

A kutatás során azt szeretném megvizsgálni, hogy az egyházmegyében élők hogyan juthattak hozzá az őket érdeklő kiadványokhoz. Mennyire tudta egy település lelkésze ellenőrizni a gyülekezet olvasmányait? A kívánt olvasnivalók kiválasztásában, beszerzésében és terjesztésében milyen szabályozó szerepet töltött be a református egyház? Tanulmányomban egy olyan példát mutatok be, amely egy lelkész tevékenységét abból a szempontból közelíti meg, hogy szolgálata során hogyan viszonyult az egyre terjedő vallásellenességhez, és milyen lépéseket tett a kereszténységet védő olvasmányok népszerűsítése érdekében. A példám nem a Békés-Bánáti Református Egyházmegye területéhez kapcsolódik, de módszertanilag jól szemlélteti, milyen eszközöket kívánok a kutatás során alkalmazni.

1793-ban id. ERCSEI Dániel mezőtúri református lelkész Komáromban egy könyvet adott ki *Szent passió* címmel, amely Jézus Krisztus szenvedéstörténetét foglalta össze. A tanulmány címében szereplő idézet ebben a műben található, amely teljes egészében így hangzik:

„Mit mondasz mindezekre te vallást tsúfoló! Hitetlen Naturalista? Azt-é, hogy puszta ember vólt, a' ki ezeket előre így meg-tudta, s' meg-mondotta? Sőt meg-kell vallanod Tamással: Én Uram! És én Istenem.”⁵

A kötetben másutt is szerepelnek a vallást kigúnyolók elleni kirohanások, például ott, ahol a felvilágosodás radikális irányzatait bírálja élesen:

„Melly sokan tagadják-meg [Jézust] tsak azért, hogy Naturalistáknak, Libertinusoknak, Erös-Lelkeknek tartassanak, és a' testnek kívánságának áldozhassanak!”⁶

ERCSEI a *Szent passió* című könyvön kívül egyetlen másik munkát tudott nyomtatásban kiadni: ez egy kegyességi mű volt, amely 1790-ben – szintén Komáromban – jelent meg.⁷ A *Szent passió*val ellentétben ez egyáltalán nem tartalmaz harcos hitvédő sorokat, műfaját tekintve református imakönyvnek mondhatjuk. Ez az imakönyv gyorsan népszerű lett, mert

⁵ ERCSEI DÁNIEL: A szent passio, vagy az Úr Jézus Kristus szenvedésének és halálának históriája, melly a négy evangélistáknak írásaikból össze-szedegettévé, szükséges jegyzésekkel meg-világosított, kegyes elmélkedésekkel, könyörgésekkel, s énekekkel meg-bővített, és a' Kristus halálában életeket s idvességeket kereső lelkenek hasznokra, közönségessé tétett Ertsei Dániel t[úri] p[rédikátor] által. Komárom, 1793. (továbbiakban: ERCSEI, 1793.) 186. p.

⁶ ERCSEI, 1793. 201. p.

⁷ [ERCSEI DÁNIEL]: Magános és közönséges, Istennel való beszélgetés vagy egy hónapra való ... imádságok mellyek Mel Konrád, Stéhelin Henrik, Zollikofer János könyörgéseikből szedegettettek... E[rcsei] D[ániel] T[úri] P[rédikátor] által, Komárom, 1790.; TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ ÉVA: Komárom nyomdász- és sajtótörténete, 1705–1849. Komárom, 2010. (továbbiakban: TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ, 2010.) 57. p.

1794-ben ismét kiadták azt.⁸ Ercsei kéziratban maradt munkái szintén nem foglalkoznak a felvilágosodás egyház- és vallásellenes tételeivel, mert ezek egyrészt a napi vallásosság gyakorlását voltak hivatottak szolgálni, másrészt komoly filológiai alapossággal elkészített ószövetségi fordításai teológiai szempontból érdekesek.⁹

Mindezek ismeretében kicsit meglepőnek tűnik Ercsei támadása a felvilágosodás vallásellenessége ellen. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a *Szent passió* mecénásai olyan személyek voltak, akik nem feltétlenül voltak Ercseivel jó viszonyban. A következőkben azt vizsgálom meg, milyen szerepet játszott Ercsei a hitvédő irodalomban, és hogyan tudta elérni, hogy munkáját kiadják.

II. József és II. Lipót uralkodása idején több olyan eszme is elterjedt a Kárpát-medencében, amely a kor hívó emberét zavarta és bosszantotta. Ilyennek számított az ateizmus és az egyházellenesség, amely nyilvánvalóan felkavarta a vallásos emberek mindennapjait.

A felvilágosodással terjedő laicizálódás nem feltétlenül vezetett el Isten létezésének tagadásához. Így például az 1780-as években a magyar nyelvű szépirodalom képviselői között több olyan lelkész és pap is volt, akiknek műveiből teljesen eltűntek a vallásos értékek, miközben nem szakítottak hivatásukkal, és továbbra is lelkészként vagy papként dolgoztak.¹⁰ Ehhez képest már radikálisabban viszonyultak a hit kérdéséhez az olyan elképzelések, amelyek újraértelmezték az ember és Isten közötti viszonyt. Szélső-

⁸ [ERCSEI DÁNIEL]: Magános és közönséges Istennel való beszélgetés, vagy egy hónapra való ... imádságok, melyek Mel Konrád, Stéhelin Henrik, Zollikoffer János s' más tudósoknak német nyelven írott könyörgéseikből szedegettetek, ... E[rcsei] D[ániel] T[úri] P[redikátor] által. Komárom, 1794.; TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ, 2010. 106-107. p.

⁹ ERCSEI DÁNIEL: Imádságok – Szegedi Kis István Református Gimnázium Könyvtára (Mezőtúr). (továbbiakban: SzKIRGK.) Az uri szent vatsorában, sz Christus... testének bizony jelenlétére való értekezés... egy minorita barátnak, 1721. esztendőben... Nyír-Bátorban tött praedikációja... megfejtetik... Christophilus Ananias... által [id. Ercsei Dániel másolata, Mezőtúr, 1790 körül] – Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Debrecen) (továbbiakban: TtREK.) Ms. R 204.; ERCSEI DÁNIEL: Catechizációk. Homilia catechetica ad dominicam... A Heidelbergi Káté magyarázata prédikációk szerint. Mezőtúr, 1778–1785. – TtREK. Ms. R 206.; ERCSEI DÁNIEL: Az Ó Testamentomi Ekklesiának Históriaja. Prideand szerént, 1794 – TtREK. Ms. R 207.; ERCSEI DÁNIEL: Szent communió vagy az uri szent vatsorával helyes élésnek szükséges voltáról, és eszközeiről való tanítás, melyet frantzia nyelven írt Basnage Jakab, mots pedig magyarra fordított Ercsei Daniel. Mezőtúr, 1792. – TtREK. Ms. R 208.; ERCSEI DÁNIEL: Az ó testamentumi szent írásoknak az eredeti zidó nyelvből ujjonnan való fordítása, es rövid jegyzésekkel való meg világosítása, anno 1783. – TtREK. Ms. R 208a.; ERCSEI DÁNIEL: Kivonat idősbb Ercsei Dániel naplójából, 1776–1777. – TtREK. Ms. R 208/b-c.; ERCSEI DÁNIEL: Könyörgések. Mezőtúr, 1791–1795. – TtREK. Ms. R 209.; Ercsei Dániel lelkészé avatási okmányai. Basel–Debrecen, 1774-1776. – TtREK. Ms. R 209/a-h. Vö.: VARGA SIGMOND: Az ókori keleti népek művelődéstörténete. 2. köt. Pápa, 1918. 524. p.

¹⁰ BÍRÓ FERENC: A felvilágosodás korának magyar irodalma. Bp., 2003. (továbbiakban: BÍRÓ, 2003.) 139. p.

séges esetekben az ilyen gondolatok valóban elvezethettek az egyházi dogmák tagadásához, sőt akár az ateizmushoz is. Mind a katolikus, mind a protestáns egyházak számára veszélyesnek számítottak ezek az eszmék, és kivédésükre tekintélyes hitvédő munka született. A hitvédő munkák érvelése nem volt egységes. Némelyek szélsőségesen konzervatívok voltak és mindent elutasítottak, amelyek a vallásosság és az egyház bírálatával voltak kapcsolatban. Mások csak az ateizmust tartották veszélyesnek, és elfogadták, hogy Isten létezése az ész (értelem) által is bizonyítható. A hitvédő irodalmon túl a vallási megújulási mozgalmak (például: janzenizmus, pietizmus) többek között azt a célt is szolgálták, hogy az embereket a személyes vallásosság elmélyítésével a hívők között tartsák.¹¹

Ha csak a protestáns hitvédő műveket nézzük meg, akkor megállapíthatjuk, hogy a vallásosságot féltő irodalom már a 18. század közepe óta jelen volt a Kárpát-medencében: például Jean Frédéric Ostervald svájci református teológus írásai igen népszerűek voltak.¹² Műveinek egyik célja az volt, hogy a református dogmákat a hétköznapi ember számára érthetővé és vonzóvá tegye. Ostervald könyveit többen is lefordították magyarra, amely a korabeli református értelmiség mindennapi olvasmányainak része lett. A *Romlottságnak kútfejei* című munkája például külön fejezetet szentel a reformátusok számára ajánlott és tiltott olvasmányoknak.¹³ Később, az 1780-as 1790-es évekre nyomtatásban is egyre több olyan protestáns szellemiségű munka látott napvilágot, amelyet a református egyház igyekezett felhasználni a vallásosság védelmére.¹⁴

A *Szent passió* előszavában Ersei röviden leírta, hogy ezt a munkát azért nyomtatta ki, mert a „Vallást-tsúfolóknak” szeretné elmagyarázni,

¹¹ BÍRÓ, 2003. 156-160. p.; BRUNNER EMŐD: A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem. Pannonhalma, 1930.; PADÁNYI KLÁRA: Századvégi hitvédelem és felvilágosodás Louis Racine magyar fordításában. In: SZAUDER JÓZSEF – TARNAI ANDOR (szerk.): Irodalom és felvilágosodás, Budapest, 1974, 177-200. p.; DEBRECZENI ATTILA: Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Bp., 2009. 119-121. p.

¹² VÖRÖS IMRE: Fejezetek 18. századi francia-magyar fordítási irodalmunk történetéből. Bp., 1987. 16-22. p.; BERNHARD, JAN-ANDREA: L'influence de Jean-Frédéric Ostervald en Hongrie et en Transylvanie. In: *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, 2006. 152. sz. 616. p.; DIENES DÉNES: A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon. Sárospatak, 2002. 64. p.; GRANASZTÓI OLGA: Francia könyvek magyar olvasói. Bp., 2009. (Res libraria) 30., 87. p.

¹³ „VII. kútfeje. A könyvek. E lészen leg-utolsó kútfeje a romlottságnak, de kétség kívül, ez egyik a leg-közönségesebbek és leg-nevezetesebbek közül. A könyvek mind meg anynyi közönséges kútfejek, a melyekből terjednek el e világon számtalan sok conceptusok és értelmek.” OSTERVALD, JEAN FRÉDÉRIC: A keresztyének között ez idő szerént uralkodo romlottságnak kútfejeiről való elmélkedés. 2. szakasz. Debrecen, 1745. 271. p.; GRANASZTÓI OLGA: Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók. In: A magyar irodalom története. Főszerk.: Szegedy-Maszák Mihály. 1. köt. Bp., 2008. 656-667. p.

¹⁴ ECKHARDT SÁNDOR: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp., 2001. 163-193. p.

miért fontos Krisztus szenvedése és halála.¹⁵ A szakirodalom régóta ismerte Ercsei művét, de Tóth Dezsőn kívül még senki sem figyelt fel arra, hogy ez a könyv is egyfajta hitvédő munkának tekinthető.¹⁶ Tapolcainé Sáray Szabó Éva szintén foglalkozott ezzel a kiadvánnyal: rövid műfaji besorolásakor bibliamagyarázatként jelölte meg azt.¹⁷ Úgy gondolom, érdemes alaposabban megvizsgálni, miért publikált ilyen munkát Ercsei.

A könyv előszavából megtudjuk, hogy a mű kettős szándékkal készült: először is azért, hogy cáfolja az ateisták állítását, amely tagadta Krisztus feltámadását. Másodszor olyan olvasóknak, akik nem értik, hogyan váltotta meg Jézus az emberiség bűneit. Ercsei végül reményét fejezte ki, hogy lesznek olyan mecénások, akik további műveinek a kiadását támogatni fogják. Az előszón kívül egy ajánlás is van a könyvben, amelyben a szerző ifj. Péchy Imre Bihar megyei alispánnak, Csanády István és Csanády György Bihar megyei főszolgabíróknak megköszöni a könyv megjelenéséhez adott segítséget:

„A’ melly munkátskának írásában fő tzelom e’ vólt, hogy rész-szerént a’ Naturalistáknak, vagy Vallást-tsúfolóknak (a’ kik a’ mint a’ Kristus’ feltámadásának igazságát, úgy az ő szenvedésének és halálának szükséges vóltát tagadják) szájokat bé-dugjam; rész-szerént, hogy az egygyüüeknek, és tsekély tehetségü embereknek kezekbe egy kis Bibliát adjak, a’ mellyből, mint valamelly tükörből, a Válság’ nagy munkájának ezen részét eggyyszeriben átal-lássák, és meg-tanúlják. Hogyha ezen munkátskám a’ T. T. Urak előtt (a’ mint reménylem) kedvet fog találni: arra fognak engemet ez által kötelezni; hogy más több és nagyobb ki-adándó munkáimat is, T. Neveknek eleikbe való tételével, mint meg-annyi Prologus Galeatussal, az írigy és rágalmozó nyelvek ellen, hatalmasan óltalmazzam, a’ ki vagyok a tekintetes uraknak alázatos tisztelőjük az auctor.”¹⁸

„Tekintetes ifjabb Péchy Imre úrnak T. N. Bihar vármegye rendes viceispánjának, úgy tekintetes Csanády István és Csanády György uraknak

¹⁵ ERCSEI, 1793. előzékek. Megjegyezzük, hogy a könyv nyilvánvalóan nem véletlenül jelent meg *Passió* címmel, amellyel arra utalt, hogy a 18. század során a református egyházban igyekeztek visszaszorítani a passió éneklését. Jelen tanulmányunknak vizsont nem tárgya a passiójáték körüli vita elemzése. Vö.: MOLNÁR AMBRUS: A passió mint paraliturgikus elem a református istentiszteletben. In: A megváltozott hagyomány. Szerk.: Hopp Lajos – Küllős Imola – Voigt Vilmos. Bp., 1988. 497-535. p.; BÁRDOS KORNÉL: Harcok a passió éneklése körül Magyarországon. In: *Theológiai Szemle*, 1971. 9-10. sz. 296. p.

¹⁶ FARAGÓ BÁLINT: A mezőtúri református egyház története 1530–1917-ig. Bp., 1927. (továbbiakban: FARAGÓ, 1927.) 203. p.; TÓTH DEZSŐ: A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye múltja. 1. köt. Debrecen, 1941. (továbbiakban: TÓTH, 1941.) 262-263. p.; SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. 2. köt. Bp., 1980. 1374. p.

¹⁷ TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ, 2010. 69. p.

¹⁸ ERCSEI, 1793. előzékek.

ugyan azon T. N. vármegye fő szolga-bírájának mint jó patronusinak, alázatosan ajánlja e' könyvetskét, annak szerzője.”¹⁹

Ha alaposan megvizsgáljuk Ercsei művét, akkor kiderül, hogy keveset érvel, sokkal inkább magyaráz. A négy evangélista alapján összefoglalja Jézus szenvedésének történetét, amelyekhez bőszeges jegyzeteket használ. Ezekben minden fogalmat, titulust, szokást stb. megmagyaráz, majd vázlatpontokba szedve összegzi egy-egy fejezet tartalmát. A 259 oldal terjedelmű könyvben összesen egy 40 oldal terjedelmű fejezet (*A' Kristus szenvedéséről, és haláláról való kegyes elmékedések*) foglalkozik az ateisták állításainak megcáfolásával, de érvrendszere nem kidolgozott. A református dogmák keretén belül igyekszik álláspontját igazolni, az ellenfél érveivel egyáltalán nem foglalkozik. Egyenesen úgy fogalmaz, hogy Krisztus haláláról nem érdemes vitatkozni:

„A' Kristusnak halála, a' kegyességnek, vagy a' Kersztyén Vallásnak nagy titka. Nem szükség hát e' körül felettébb böltselkedni; nem kell a' Természeti okosságot azokban, a' mellyeket itt meg nem foghat, követni.”²⁰

Ebben a kijelentésében nemcsak az ateizmus teljes elutasítása jelenik meg, hanem az is, hogy feleslegesnek tartja a vitát: szerinte csakis a hívő embernek lehet igaza. Úgy gondolom, Ercsei olyan könyvet írt, amely egy vallásos ember hitét tudta megerősíteni. Az ateizmus képviselői ellen ez a munka kevés volt.

Érdekes viszont, hogy kik voltak a könyv mecénásai, ugyanis a kötet megjelenésének körülményei már nem a hit védelmével kapcsolatosak, hanem Ercsei toleranciájával. Ez a tolerancia nem a vallási felekezetek közötti megbékéléssel kapcsolatos, hanem a református egyházon belül jelentkező ellentétek elsimításával. Ezek az indulatok gyakran társadalmi feszültségek képében jelentkeztek, amely a gazdag református nemesek és a lelkészek között volt megfigyelhető.

Nyilvánvaló, hogy a szerzőnek anyagi támogatásra volt ahhoz szüksége, hogy művét ki lehessen nyomtatni. Mivel vallási témájú könyvet akart publikálni, alapvetően saját egyházán belül kellett pártfogókat szereznie. Ahhoz, hogy ezt megvizsgálhassuk, tisztáznunk kell Ercsei súlyát a református egyház korabeli viszonyaiban.

Id. Ercsei Dániel 1744-ben született Érkeserűn (Cheşereu), Bihar megyében, ahol édesapja református lelkészként dolgozott. 1763-tól a Debreceni Református Kollégiumban tanult, és itt tehetségét azzal jutalmazták, hogy felkérték könyvtárosnak. 1774 és 1777 között Bázalben járt egyetemre, majd külföldi tanulmányai után Mezőtúrra hívták lelkésznek, és itt is maradt haláláig.²¹ Ennek a lelkészi állásnak az elfogadásával Ercsei egy olyan

¹⁹ ERCSEI, 1793. előszék.

²⁰ ERCSEI, 1793. 221. p.

²¹ FARAGÓ, 1927. 202-203. p.; TÓTH, 1941. 1. köt. 261-263. p.

erős és gazdag gyülekezet élére került, amely a XVIII. század során végig meg tudta tartani nyilvános vallásgyakorlási jogát, ráadásul a város 1743-tól egy második lelkészi állást is fenn tudott tartani.²² Ugyanazokban az években, amikor Ercsei könyve megjelent, Mezőtúron egy új templomot is fel tudtak építeni.²³ Mezőtúr a Nagykunsági Református Egyházmegyéhez tartozott, és az egyházmegye vezetésében Ercsei tanácsbíróként már az 1780-as évektől részt vett. Végül 1804-ben ő lett az egyházmegye vezetője is, amelyet egészen haláláig, 1809-ig irányított.²⁴ Ezek a pozíciók lehetővé tették számára azt, hogy a református egyházat érintő jelentősebb döntésekben részt vehessen. Ezt meg is tette, mert a Nagykunsági Református Egyházmegye követeként részt vett a budai zsinaton.²⁵

1791-ben a református egyház Budán tartott zsinatot, amely témánk szempontjából azért érdekes, mert itt Ercsei – ha nem is közvetlenül – összetűzésbe került a zsinat néhány tagjával. Jól ismert, hogy a tiszántúli egyházkerületben ekkor kettős püspökválasztás történt, amely a világi személyek egyházkormányzati vezetésével volt kapcsolatos. Ez a vita a budai zsinat kánonaiban is tetten érhető, hiszen ez lehetővé tette, hogy a nemesek szélesebb jogokat kapjanak az egyház irányításában.²⁶ Ercsei a Nagykunsági Református Egyházmegye követeként utazott Budára, és tudjuk, hogy egyházmegyéje ellenezte a világi személyek egyházkormányzati szerepének növelését.²⁷ Keresztesi József naplójából kiderül, hogy Ercseit addig nem ismerték el a zsinat hivatalos tagjának, amíg el nem fogadta, hogy a világiak hatalomszerzési akcióját nem akadályozza.²⁸ A budai zsinat jegyzőkönyvéből látható, hogy Ercsei nem is vett részt ezzel kapcsolatos vitákon.²⁹

²² FARAGÓ, 1927. 68. p.; BODOKI FODOR ZOLTÁN – BODOKI FODOR ZSIGMOND: Mezőtúr város története, 896–1944. Mezőtúr, 1978. (továbbiakban: BODOKI FODOR, 1978.) 51. p.

²³ FARAGÓ, 1927. 75-78. p.

²⁴ TÓTH, 1941. 1. köt. 263. p.

²⁵ RÉVÉSZ KÁLMÁN: A budai zsinat tagjai. In: *Protestáns Szemle*, 1904. 303-306. p.; RÉVÉSZ KÁLMÁN: Az 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok. In: *Sárospataki Füzetek*, 1860. 96-97. p.

²⁶ BUCSAY, MIHÁLY: Der Protestantismus in Ungarn, 1521–1978. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart. Teil 2. Vom Absolutismus bis zur Gegenwart. Wien-Köln-Graz, 1979. 61-63., 71-72. p. Vö.: RÉVÉSZ IMRE: Sinai Miklós és kora. Bp., 1959. (továbbiakban: RÉVÉSZ, 1959.)

²⁷ BARCSA JÁNOS: A Tiszántúli Református Egyházkerület történelme. 2. köt. Debrecen, 1908. (továbbiakban: BARCSA, 1908.) 55. p.

²⁸ KERESZTESI JÓZSEF: Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén. Bp., 1882. (továbbiakban: KERESZTESI, 1882.) 359. p. Ld. még: TÓTH, 1941. 1. köt. 263. p.; TÓTH FERENTZ: A helvétziai vallástételt tartó túl a tiszai superintendentiában élt református püspökök élete, e jelen való időkig lehozva. Győr, 1812. 223. p.

²⁹ RÉVÉSZ KÁLMÁN: A budai zsinat jegyzőkönyve. In: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1874. 21-35., 77-86., 243-251., 331-336., 379-392., 481-487., 503-513. p. (továbbiakban: RÉVÉSZ, 1874.)

A *Szent passió* mecénásai közül Péchy Imre és Csanády György személyesen is jelen voltak a budai zsinaton.³⁰ Péchy határozottan a nemesek pártját képviselte az egyházkormányzattal kapcsolatos vitában olyannyira, hogy a Sinai Miklós elleni eljárásban személyesen vezette a házkutatást Sinai otthonában.³¹ Hogyan sikerülhetett Ercseinek ifj. Péchy Imrét, Csanády Istvánt és Csanády Györgyöt megnyerni, miközben a zsinaton a nemesek ellen foglalt állást?

Nem szabad elfelejtenünk azt, hogy Péchy-t épp 1791-ben nevezték ki Bihar megye alispánjává, és életpályájából tudjuk, hogy elkötelezett híve volt a református egyháznak. Részt vett a debreceni kollégium tananyagának megreformálásában, a tiszántúli egyházkerület határainak átalakításában, miközben saját elképzeléseit is ráerőltette az egyházra.³² Ercsei mezőtúri lelkészként sem szakadt el Bihar megyétől, mert több rokona is ott élt, és bátyja, Sámuel 1782 és 1793 között a bihari egyházmegye esperese volt.³³ Másik bátyja, Gábor, szintén Bihar megyében, Nagyváradon élt, ahol ügyvéd volt.³⁴ Elképzelhető, hogy ezek a bihari kapcsolatok és Péchy közismert vallásossága meggyőzték Ercseit arról, hogy érdemes Péchy támogatását megnyerni. Így a *Szent passió* kiadása akár kompenzáció is lehetett Péchy részéről az elszenvedett vereség ellensúlyozására. Sajnos a Péchy család levéltárában semmilyen nyoma sincs Ercsei kapcsolatainak Péchy Imrével,³⁵ ezért csak feltételezni tudjuk, hogy Péchy Imre olyan mélyen vallásos ember volt, aki fontosnak tartotta egy hitvédő munka megjelenését. Ezen kívül az is valószínű, hogy a lelkészek és nemesek között nem volt olyan éles az ellentét, hogy az komolyan tönkretette volna a mindennapi kapcsolataikat.

Csanády Györggyel több református lelkész is szimpatizált, mivel nyíltan támogatta a partiumi lelkészek nemesítésének ügyét.³⁶ Ezzel Csanády sikeresen elérte azt, hogy megosztotta a lelkészek táborát: a világiak határoltszerzési tevékenységének megakadályozása helyett több lelkész azzal foglalkozott, hogy ők is nemességet kaphassanak.³⁷ A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában fennmaradt egy levél, amelyet Csanády György írt Benedek Mihálynak 1792. szeptember 18-án. Ebben a levélben Csanády azt kérte Benedektől, hogy Ercsei Dánielt a keleti nyelvek tanítására hívják meg Debrecenbe:

³⁰ Révész Kálmán szerint Péchy nem volt végig jelen a zsinaton. RÉVÉSZ KÁLMÁN: *Emlékkönyv a budai és a pesti zsinatok százados évfordulójára*. Bp., 1891. 26. p.

³¹ RÉVÉSZ, 1959. 22. p.

³² TÓTH, 1941. 1. köt. 150. p.

³³ BARCSA, 1908. 2. köt. 123. p.

³⁴ Marosvásárhelyi ev. ref. kollégium értesítője az 1887–88-ik iskolai évről. Szerk.: Bedőházi János. Marosvásárhely, 1888. 426. p.

³⁵ Magyar Nemzeti Levéltár. Magyar Országos Levéltár. (továbbiakban: MNL. MOL.) P 536. (= Péchy család, 1527–1889.) 7. cs. 1791–1800.

³⁶ KERESZTESI, 1882. 307. p.; RÉVÉSZ, 1959. 34. p.

³⁷ RÉVÉSZ, 1959. 150-152. p.

„Az Orientalis nyelvekre pedig ugyan miért hadjuk el T. Ercsei Daniel Uramat, vagyis inkább miért hadják el Tisteletes Uramat mert itt valamennyi saecularis ekklesiai ember van mind arra tátja a száját. Ez az emberséges ember olly remenyességgel küldetett ki, meg tette a nagy munkát”³⁸

Ezek szerint a budai zsinaton történtek ellenére Ercsei és Csanády is jó kapcsolatban voltak. Érdekes, hogy pont abban az évben, 1793-ban halt meg,³⁹ amikor Ercsei könyve megjelent, ezért van a *Szent passió* ajánlásában két Csanády is bihari főszolgabíróként megnevezve.

A hazai kora újkori könyvkiadás történetében ismerünk olyan példát, amikor mezőváros vagy egy gyülekezet támogatta egy-egy nyomtatvány megjelenését. Például 1661-ben Szathmárnémeti Mihály disputációjában Szatmárnémetinek és Misztótfalunak köszönte meg – többek között – a mecenatúrát, és a magyar nyelvű bibliakiadásokban gyülekezetek is közreműködtek.⁴⁰ Vajon Ercsei miért nem Mezőtúrról keresett támogatókat, hiszen egy nagy gyülekezetet vezetett. Erre a jelenségre Tóth Dezső is felfigyelt, de a kérdést megválaszolatlanul hagyta.⁴¹

Mezőtúr ekkor Heves-Külső-Szolnok vármegyéhez tartozott, és mezővárosi jogokkal rendelkezett.⁴² Ez azt jelentette, hogy adóznia kellett földesurainak, és a földesúr kegyúrként a település vallási felekezetét is megváltoztathatta. Erre történtek is kísérletek, de egészen 1776-ig nem sikerült római katolikus gyülekezetet alapítani a városban. Ahogy fentebb is utaltunk rá, a református hívők végig megtarthatták nyilvános vallásgyakorlási jogukat. Sőt, a katolikus pap letelepedésekor a református lelkészek is kaptak kompenzációként egy-egy telket.⁴³ A város önkormányzata viszonylag független volt a földesuraitól, mivel a lakosság maga választotta a bírákat és a tanástagokat, de 1773-ban a földesurak mégis elérték, hogy a bíráskodásban korlátozzák a városi bírákat, és itt is a nemesek kezében lévő úri-szék lett a bíráskodás vezetője. Mezőtúr az 1790-es években három nemesi család tulajdonában volt: a Kállay-családében, a gróf Aspermont-családében és a gróf nagymányai Koller-családében.⁴⁴ Sajnos Mezőtúr korabeli jegyzőkönyvei a II. világháborúban megsemmisültek, így nem

³⁸ Csanády György levele Benedek Mihályhoz, 1792. szeptember 18. – TtREK Ms. R 585/30/i.

³⁹ KERESZTESI, 1882. 374. p.

⁴⁰ CSORBA DÁVID: Szatmárnémeti Mihály sárospataki disputájának tanulságai. In: *Magyar Könyvszemle*, 2011. 3. sz. 386. p.; ZVARA EDINA: „Az keresztyén olvasóknak” Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16-17. századból. Bp., 2003. (Régi magyar könyvtár. Források.) 17. p.

⁴¹ TÓTH, 1941. 1. köt. 262-263. p.

⁴² BODOKI FODOR, 1978. 5. p.

⁴³ BODOKI FODOR, 1978. 70. p.; TÓTH, 1941. 2. köt. 231. p.

⁴⁴ BODOKI FODOR, 1978. 42-43., 62., 64. p.

tudjuk, hogy Ercsei kért-e valamilyen segítséget könyvének kiadásához a várostól, illetve a helyi földesuraktól.⁴⁵

A református gyülekezet korabeli iratai szerencsére ma is megvannak, de ilyen tárgyú bejegyzés nem található bennük,⁴⁶ és ismereteink szerint Mezőtúr egyik tulajdonosa sem folytatott mecénási tevékenységet. A helyi református egyház korabeli számadásaiban sincs nyoma annak, hogy könyvnyomtatásra valamilyen összeget fordítottak volna. 1792-ben a gyülekezet egyetlen könyvészeti dologra költött: a templomban használt énekeskönyv újraköttetésére.⁴⁷ A budai zsinaton a világiak és egyháziak között zajló vitáról csak annyit tudunk meg a mezőtúri protocollumból, hogy ügyeltek arra, hogy a Nagykunságból egy világi és egy egyházi képviselő is jelen legyen a tanácskozásokon:

„...Ezen Synodusra V. Nagy Kunsági Tractus részéről az igari tractualis gyűlésben egyenlő akarattal deputaltattak Ertsei Dániel Mező Túri Predikátor, és Te(kin)t(e)tes Jósa Gábor Fűredi compossessor urak.”⁴⁸

Látható, hogy Mezőtúr nem járult hozzá a *Szent passió* kiadásához. A kötetből azonban az is kiderül, hogy a nyomdász, Wéber Simon Péter a saját költségén nyomtatta ki a könyvet.⁴⁹ Wébernek ez a kijelentése más nyomdászok szokásaihoz hasonlóan nem jelentette azt, hogy ténylegesen minden költséget ő viselt, hiszen Ercsei mecénásokat is szerzett. Véleményem szerint a tipográfus jó üzletet látott a Szent passió kiadásában, mivel 1790-ben már kinyomtatta Ercseinek egy imakönyvét.⁵⁰ Kérdés, hogyan kerültek Ercsei és Wéber kapcsolatba egymással.

A budai zsinaton Wéber is jelen volt, ahol azt kérte a képviselőktől, hogy kaphasson privilégiumot református tankönyvek és kegyességi munkák kinyomtatására.⁵¹ Elképzelhető, hogy Ercsei ekkor megkereste Wébert könyvének a kéziratával, de kapcsolatuk ennél korábbi. Írásos dokumentummal sajnos egyelőre nem bizonyítható, de nagyon valószínű, hogy Ercsei azért Wébernél nyomtatta ki a könyveit, mert sógora, Péczeli József jó kapcsolatban volt a nyomdással. Péczeli Komáromban volt lelkész, és a Wéber Nyomda is Komáromban működött. Mivel Péczeli a komáromi

⁴⁵ A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár tájékoztatása alapján.

⁴⁶ Mezőtúri Református Egyházközség Iratai (Mezőtúr) (továbbiakban: MREI.) I.268.b. (= Presbiteri jegyzőkönyv, 1750-1832.)

⁴⁷ „A templomban lévő T. Uraimék számokra való sóltáros könyv bé kötéséért 1 Rf.” – Curator Mezei János uram számadó laistroma Anno 1792. MREI. I.268.f. 2. cs. Érdekes, hogy 1792-ben a gyülekezet bevételei lehetővé tették, hogy svájci gyülekezetet is támogassanak, miközben könyvkiadás fel sem merült: „Helvetziában Orozelli nevű víz miatt meg károsodott város lakosainak 2 Rf.” – Curátor Mezei János uram pium oblatumokról való laistroma Anno 1792. MREI I.268.f. 2. cs.

⁴⁸ MREI. I.268.b. 116. p.

⁴⁹ ERCSEI, 1793. előzékek.

⁵⁰ TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ, 2010. 57. p.

⁵¹ RÉVÉSZ, 1874. 507. p.

nyomdánál adta ki több művét,⁵² logikusnak tűnik, hogy Ercsei segítséget kért Péczelitől könyvének kiadásához.

Péczeli József az 1780-as években a magyarországi irodalmi elit tagjai között az egyik legelismertebb szerző volt. Kutatások bizonyítják, hogy ő már olyan író, aki nem társadalmi rangjának köszönhetné népszerűségét, hanem tehetségének. Péczeli elismertségét azzal vívta ki, hogy olyan műveket fordított le magyarrá, amelyek a vallási toleranciát hirdették.⁵³ Ercsei munkái viszont egyáltalán nem foglalkoznak a toleranciával, és az irodalmi elitnek sem volt a tagja. Akkor miért segített neki Péczeli?

Nem szabad elfelejtenünk, hogy Péczeli református lelkész volt, és nyomtatásban is megjelentek prédikációi, amelyek különböző protestáns szellemi irányzatok hatását mutatják. Például a svájci eredetű ésszerű ortodoxia több képviselőjének munkáit is felhasználta prédikációi megírásához.⁵⁴ Az evangélikus egyházzal is szimpatizált, mert Beleznay Miklós evangélikus főgondnok felett ő mondott halotti beszédet.⁵⁵ Ráadásul 1791-ben egy olyan röpirat terjesztésében is szerepet vállalt, amely a hitviták kiújulásának volt jele és nem a vallási toleranciának. Péczeli 200 példányt juttatott el a Sárospataki Református Kollégiumba Samuel Werenfels egyik művének fordításából.⁵⁶ Ez az úrvacsora kérdéssel foglalkozott, és elutasította ennek római katolikus értelmezését. A szerző azt is remélte, hogy 100 év múlva mindenki a kálvinista felfogás szerint fogja a kenyeret és a bort magához venni.⁵⁷ A helytartótanács cenzorainak kötelessége volt a római katolikus vallást sértő nyomtatványokat felülvizsgálni,⁵⁸ így nem meglepő, hogy a cenzorok hamar kiderítették, a fordítás alapja Samuel Werenfels *Dissertatio de adoratione hostiae* című tiltott művéből készült.⁵⁹

⁵² V. ECSEDY JUDIT: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában, 1473–1800. Bp., 1999. 207–209. p.

⁵³ BÍRÓ, 2003. 141–142. p.

⁵⁴ MÁRKUS MIHÁLY: Péczeli József teológiai nézetei. In: *Limes*, 1990. 2. sz. 37–38., 42. p.

⁵⁵ PÉCZELI JÓZSEF: Halotti prédikáció, melyet ... Beleznay Miklós úrnak ... el-mondott Péczeli József. Győr, 1787.

⁵⁶ MNL. MOL. C 60. (= Helytartótanácsi levéltár. Departamentum revisionis librorum.) 10. köt. Protocolla 1793. nr. 11966.; Péczeli József levele Váci Sámuelnek, Komárom, 1792. augusztus 22. – Uo. 83. cs. F. 4.; ZOVÁNYI JENŐ: A magyarországi protestantizmus története 1895-ig. Máriabesnyő – Gödöllő, 2004. 2. köt. 248. p.

⁵⁷ [WERENFELS, SAMUEL]: Egy katolikus keresztyénnek vallástétele. Leipzig, 1791. 70. p. Vö.: WERENFELS, SAMUEL: *Dissertatio de adoratione hostiae*. In: WERENFELS, SAMUEL: *Opuscula theologica, philosophica et philologica*. Lausennae et Genevae, 1739. Vol. 1. 205–223. p.

⁵⁸ FELHŐ IBOLYA – VÖRÖS ANTAL: A helytartótanácsi levéltár. Bp., 1961. (továbbiakban: FELHŐ–VÖRÖS, 1961.) 223. p.; SASHEGYI OSZKÁR: Német felvilágosodás és magyar cenzúra, 1800–1830. Bp., 1938. 14–15. p.; SCHERMANN EGYED: A protestáns cenzúra teljes kialakulása. In: *Pannonhalmi Szemle*, 1931. (továbbiakban: SCHERMANN, 1931.) 220. p.

⁵⁹ MNL. MOL. C 60. 10. köt. 1793. nr. 17155.

Werenfels a 18. század első felében élt, és szerette volna elérni, hogy az evangélikus és a református egyház egyesüljenek.⁶⁰ Fentebb említett műve viszont elég mereven ragaszkodott a református dogmákhoz. Érdekes, hogy Péczeli komáromi lelkész-társa, Mindszenti József hasonlóan a vallási türelem képviselőjeként jellemezte Werenfelst:

„...a’ tanulók seregenként tódultak hozzá, a’ kikkel ő leg-barátságosabb módon bánt, s’ szívekbe a’ felebaráti szeretetet, a’ mértékletességet, a’ Tolerantiát, és az Isteni félelmet igyekezett főképpen bé-nyomni.”⁶¹

Úgy gondolom, hogy ez a röpirat nem feltétlenül viszonyult ellenségként a katolikus egyházhoz, hanem csak határozottan érvel amellett, hogy a református dogmákat nem szabad megváltoztatni, akármennyire is toleráljuk a másik felekezet nézeteit.

Péczeli nemcsak röpiratok terjesztésében vállalt szerepet, hanem könyvkiadásban is. Ha megvizsgáljuk a komáromi nyomda által készített könyveket, akkor kiderül, hogy a kiadott művek jelentős része Péczeli egyházszerző tevékenységének eredményeként jelentek meg: a nyomda számára ő szerezte a munkát.⁶²

Látható, hogy Péczelit érdekelték a hitélettel foglalkozó könyvek, így Ercsei munkái egyáltalán nem estek messze érdeklődési körétől. A *Szent passió* kiadásában Péczeli anyagilag biztosan nem tudott segíteni, inkább csak közvetíthetett a szerző és a nyomdász között. Mivel 1792-ben meghalt, nem tudta tovább segíteni Ercsei munkáját.⁶³ Elképzelhető, hogy a *Szent passió* előszavában erre utal az a rész, amikor a szerző reményét fejezte ki, hogy további műveinek a megjelenését is támogatni fogják a mecénások.

A *Szent passió* kiadása és terjesztése a cenzúrát egyáltalán nem zavarta, mivel a könyv nem tartalmazott olyan részt, amely a katolikus dogmákkal ellenkezett. A helytartótanács jegyzőkönyvei szerint semmilyen kifogás nem merült fel Ercsei művével kapcsolatban.⁶⁴ Fontos figyelembe vennünk, hogy 1791-ben átszervezték a cenzúra működését. A protestánsok könyveivel kapcsolatban ez azt jelentette, hogy a helytartótanács engedélyezte a protestáns egyházaknak, hogy a szimbolikus és a kegyességi könyveket a protestánsok saját cenzorai ellenőrizzék. Ezek a cenzorok a helytar-

⁶⁰ DELLSPERGER, RUDOLF: Der Beitrag der „Vernünftigen Orthodoxie” zur innerprotestantischen Ökumene. Samuel Werenfels, Jean-Frédéric Ostervald und Jean Alphonse Turretini als Unionstheologen. In: DELLSPERGER, RUDOLF: Kirchengemeinschaft und Gewissensfreiheit. Studien zur Kirchen- und Theologiegeschichte der reformierten Schweiz: Ereignisse, Gestalten, Wirkungen. Bern, 2001. 51-65. p.

⁶¹ *Ladvoat apátornak ... Historiai dictionariuma.* Ford.: Mindszenti Sámuel. 6. köt. Komárom, 1797. 591-592. p.

⁶² TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ, 2010. 42., 51. p.

⁶³ GULYÁS PÁL: *Id. Péczeli József élete és jellemzése.* Bp., 1902. 9. p.

⁶⁴ A cenzorok egyáltalán nem foglalkoztak Ercsei munkájával. Vö.: MNL. MOL. C 60. 7-11. köt. *Protocolla 1790-1794.*

tótanáctól függetlenek voltak. Mindössze arra kellett ügyelniük, hogy a protestáns munkák ne sértsék a római katolikus hitet. Amennyiben a helytartótanács olyan részt fedezett fel egy könyvben, amelyik a katolikusokat csúfolta vagy bírálta, akkor a könyveket joguk volt betiltani.⁶⁵ A református egyház ennek megfelelően 1792 után létrehozta saját cenzori hivatalát, és legelőször a Tiszántúlon neveztek ki cenzorokat.⁶⁶ Érdekes, hogy még a református egyház saját cenzorai sem foglalkoztak a *Szent passió*val.⁶⁷

A cenzorok érdektelenségéből több következtetés is levonható. A legfontosabb ezek közül, hogy a könyv ellenőrzői felekezeti hovatartozásuktól függetlenül, elfogadhatónak tartották annak tartalmát. Valószínűleg még örültek is annak, hogy a radikális felvilágosodás elleni művet olvashattak. Másodszer Ercseinek sikerült a református egyház nemesi vezetőinek a bizalmát elnyerni, és nem akadályozták meg a budai zsinaton tett korábbi állásfoglalása miatt könyvének megjelenését.

Miközben Ercsei azon fáradozott, hogy hitvédő munkája megjelenjen, saját gyülekezetében látszólag kevésbé törődött az egyházvédő kiadványok terjesztésével.

A mezőtúri reformátusok olvasmányairól a helybeli kálvinista egyház és gimnázium könyvjegyzékeiből tudunk következtetéseket levonni. Egy másik tanulmányomban bemutattam azt, hogy a mezőtúri reformátusság olvasmányműveltségét a 18. század fordulóján Ercsei irányította, ezért itt most elég csak arról szót ejtenünk, hogy a hitvédő irodalom művei ismertek voltak-e a városban. Ezt nagyon röviden meg lehet válaszolni, mert jelenlegi ismereteink szerint semmilyen hitvédő munka nem került be az egyház vagy az iskola állományába.⁶⁸ Érdekes viszont, hogy a presbiteri jegyzőkönyvben 1778-ban és 1782-ben aggódva jegyezték fel, hogy a Heidelbergi Kátét ismét be fogják tiltani, vagy esetleg csak csonkítva lehet majd azt kiadni.⁶⁹ Ezek a bejegyzések azt mutatják, hogy volt egy hívó olvasóréteg Mezőtúron, de számukra a vallásellenes mozgalmak még nem jelentettek veszélyt. Ennek ellenére vannak arra utaló jelek, hogy a helyi olvasmányok nem csak a hitéleti és oktatáshoz szükséges tankönyvekből álltak. Jó példa erre, hogy a szegény diákok könyvtárába bekerült Jean

⁶⁵ FELHŐ–VÖRÖS, 1961. 223. p.

⁶⁶ SCHERMANN, 1931. 223. p.

⁶⁷ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen) I.1.a. (= Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek.) 6-7. köt. 1782-1793.

⁶⁸ HEGYI ÁDÁM: A mezőtúri református gimnázium könyvtára a 18. században – Ercsei Dániel (1744–1809) szerepe egy mezőváros kulturális életében. In: A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége. Szerk.: MONOK ISTVÁN. Bp.–Eger, 2012. 103-150. p.

⁶⁹ MREI. I.268.b. 108., 110. p.

Mabillonnak a bencés rend történetével foglalkozó vaskos munkája,⁷⁰ amely egy partikula tananyagába biztosan nem tartozott bele⁷¹

Összegzőképpen megállapíthatjuk, Ercsei fontosnak tartotta, hogy a vallás védelmében saját művével lépjen fel. Könyvének kiadásához olyan emberektől kért segítséget (id. Péczeli József, Wéber Simon Péter), akik sikeresek és gyakorlottak voltak református munkák terjesztésében. A mecénások megnyerésében (Péchy Imre, Csanádi György, Csanády István) nem jelentett komoly akadályt az egyházkormányzat átalakításával kapcsolatos vita.

Úgy gondolom, a bemutatottakból jól látható, hogy a 18. század végének olvasmányműveltségét igen heterogén források bevonásával lehet megtenni. Id. Ercsei Dániel írói tevékenységének vizsgálatakor egyrészt szembe kellett néznünk a források hiányával: a *Szent passió* mecénásainak megnyeréséről nincs közvetlen adatunk, Ercsei személyes véleményének nem maradt írásos nyoma naplóban, levelekben stb. Másrészt nagyon különböző dokumentumokat kellett megvizsgálni ahhoz, hogy eredményt tudjunk elérni. Így például mezőtúri presbiteri jegyzőkönyveket, helytartótanácsi cenzori iratokat, levelezéseket, könyvjegyzékeket, zsinati dokumentumokat, naplókat stb.

A Békés-Bánáti Református Egyházmegye olvasmányműveltségének vizsgálatát ehhez hasonlóan a lehető legtöbb forrás bevonásával képzelem el. A Monok István által végzett kutatások alapvetően könyvjegyzékekre és tulajdonosi bejegyzésekre támaszkodnak. Ezek számomra is meghatározó kiindulásnak számítanak, de rajtuk kívül különösen fontosak a mindennapi élettel kapcsolatos dokumentumok, mint például naplók, végrendeletek, periratok, levelezések. A gyülekezeti élet hétköznapijainak megismeréséhez a presbiteri jegyzőkönyvek, az egyháztörténeti krónikák és prédikációk szintén nélkülözhetetlen segédletei a kutatásnak. Remélem, hamarosan új és érdekes eredményekkel számolhatok be a Békés-Bánáti Református Egyházmegye művelődéstörténetével kapcsolatban.

⁷⁰ MABILLON, JEAN: Tractatus de studiis monasticis. Venetiis, 1770. – SzKIRGK. 39201/1.

⁷¹ TÓTH BÉLA: A debreceni kollégium tankönyvei a 18. században. In: *Studia Litteraria*, XX. Bp., 1982. 59-82. p.